

Mantas Šikšnianas

Tarp masės ir individo. Vilniaus ypatingasis būrys 1941–1945 m.

Remiantis šaltinių ir istoriografijos duomenimis straipsnyje atskleidžiama Vilniaus ypatingojo būrio istorija. Daugiausia susitelkiama į formavimosi eigą, motyvaciją ir narių kasdienybę.

ĮVADAS

Nacinė Vokietija pasižymėjo išplėta represinių struktūrų sistema. Panašūs reicho priešų naikavimo principai buvo taikomi ir okupuotiems kraštams. Suformuoti mobilieji daliniai tapdavo bene pagrindiniu įrankiu įgyvendinant „galutinį sprendimą“. Vienos tokių buvo dar prieš karą su Sovietų Sąjunga suformuotos vadinamosios *Einsatzgruppen*, kurios užsiėmė nuosekliu žmonių, daugiausia žydų tautybės, naikinimu¹. Panašiai buvo ir naciams užėmus Lietuvą, kur dažnai sėkmingas okupantų bendradarbiavimas su vietos administracija leido pasiekti didžiausią, palyginti su kitomis šalimis, sunaikintų žydų procentą². Šiame mechanizme bene pagrindinė vieta tenka įvairioms karinėms formuotėms, tokioms kaip Tilžės operatyvinis būrys, įvairūs policijos batalionai arba „skrajojantis“ Joachimo Hamanno būrys, siejamas su dauguma Lietuvoje įvykdytų „akcijų“³. Be jau minėtų, Lietuvoje veikė ir dar vienas, vadinamasis ypatingasis, bū-

rys, pradėtas formuoti pirmosiomis karo dienomis iš vietos gyventojų ir galiausiai tapęs atsakingas už daugelio Vilniaus krašto gyventojų žūtį.

Šio būrio istorija ir yra pagrindinis straipsnio tyrimo objektas. Jame 1) nagrinėjama ypatingojo būrio formavimosi eiga, kartu bandant nustatyti pagrindinius stojimo į jį motyvus; 2) siekiama atskleisti ypatingojo būrio narių kasdienybės modelį; 3) aptariama, kaip į būrio narius žiūrėjo juos supantys žmonės; 4) apžvelgiamas ypatingojo būrio ir jo narių likimas artėjant frontui ir pasibaigus karui.

Pirmiausia verta aptarti ankstesnius panašios tematikos darbus. Iš užsienio autorių vienas žinomiausių yra Christopherio Browningo tyrimas apie Lenkijoje veikusį 101-ąjį vokiečių rezervinės policijos batalioną. Naudingi ten pateikti jo narių motyvacijos ir pirmųjų šaudymų aprašymai⁴. Taip pat minėtina Izraelio profesoriaus Yitzhako Arado knyga apie Vilniaus getą, kurioje rašoma apie, tikėtina, pirmąjį vokiečių pareigūną, vadovavusį ypatingajam būriui⁵. Lenkų publicistės Helenos Pasierbskos leidinyje „Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna“ yra naudingos informacijos apie ypatingojo būrio nario Jano Borkovskio veiklą po karo⁶.

Iš lietuvių istorikų vienas pirmųjų ypatingojo būrio istoriją savo straipsnyje nagrinėjo

ir esminius jo istorijos bruožus atskleidė Arūnas Bubnys. Šiame straipsnyje remiamasi jo pateiktais būrio struktūros ir jo narių likimų po karo aprašymais⁷. Svarbus ir Alfredo Rukšėno tyrimas „Kauno tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija“, kuriame rašoma ir apie kai kuriuos ypatingojo būrio narius, pavyzdžiui, Juozą Šidlauską⁸.

Straipsnyje remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo šaltinių duomenimis. Tai teisminės Konstantino Čičelio, Stasio Livčino, brolių Antano ir Justo Martišių ir Vinco Sausaičio bylos⁹. Ypač svarbi pastarojo byla – ją galima laikyti savotišku daugelio būrio narių apklausos protokolų rinkiniu. Svarbios ir literinės bylos – jose užfiksuota unikalių faktų, kuriuos papasakojo liudytojai arba būrio nariai¹⁰. Daugiausia panaudoti apklausos protokolai, iš kurių vertingiausi – būrio narių, teistų Lenkijoje, nes tie dokumentai, priešingai nei sovietiniai, pasižymi detaliu gausa. Jų svarba ypač akcentuotina aptariant ypatingojo būrio narių kasdienybę. Beje, šis kasdienybės aspektas nacių okupacijos metu gali atrodyti nenatūraliai arba net kaip nelabai tirtinas, nes ši tematika paprastai suvokiama kaip senosios istorijos tyrimų objektas. Tačiau gana gausi šaltinių bazė leidžia atskleisti ypatingojo būrio istoriją remiantis mikroistorijos tyrimo principais¹¹.

YPATINGOJO BŪRIO SU(SI)FORMAVIMAS

Maždaug tuo pat metu, kai Vilnių užėmė vokiečių kariniai daliniai, prasidėjo ir ypatingojo būrio istorija. Pirmąja būsimų jo narių susibūrimo vieta tapo Klaipėdos gatvės pastatas, kuriame iki karo veikė rezervinė policija¹². Ten susirinko gana negausi grupelė – apie 30 vyrų¹³, kurių veikla iš pradžių apsiribojo budėjimu prie įvairių saugotinių

objektų¹⁴. Ši formuotė iš pradžių dar nebuvo oficialiai vadinama ypatinguoju būriu, nes turėjo pagalbinės policijos statusą. Netrukus ji persikėlė į dabartinį Vidaus reikalų ministerijos pastatą netoli Katedros aikštės¹⁵. Kadangi būsimų užduočių pobūdis reikalavo kitaip save įvardyti, būrys buvo pavadintas ypatinguoju¹⁶. Už šį gana spontaniškai besiklostantį būrio formavimosi procesą iš pradžių buvo atsakingi jaun. ltn. Petras Jakubka, Mečys Butkus¹⁷ ir J. Šidlauskas¹⁸. Besiformuojantis būrys pradėjo ir pirmąsias savo „akcijas“. Beje, naikavimo procesui veikiausiai tik pradėjus įsibėgėti, vienas iš narių kolegoms pareiškė, kad „ypatingajam būriui tenka didelė, garbinga misija padėti vokiečių tautai išvalyti pasaulį nuo <...> žydų.“¹⁹

Pagrindinės buvo šios trys būrio veiklos kryptys: 1) kratos ir suėmimai, sulaikytų asmenų pristatymas į Lukiškių kalėjimą, 2) aukų gabenimas į Panerius ir 3) egzekucijų vykdymas²⁰. Funkcijų pasidalijimas būryje buvo labiau formalus, nei reikė realią konkrečioms asmenims priskirtiną veiklos apibrėžtį. Įsikūręs Vilniaus g. 12, ypatingasis būrys tapo daugmaž vientisu junginiu²¹, o ne atskirų grupių deriniu. Į pastatą prie Katedros aikštės būdavo susirenkama tik rytais, o Vilniaus gatvėje neturintiems kur apsistoti atsirado galimybė ir apsigyventi²². Po kurio laiko įvyko ir vidinės ypatingojo būrio struktūros pokyčių – P. Jakubką pakeitė J. Šidlauskas²³. Vieni tvirtino šį asmenį atvažiavus kartu su vokiečiais, kiti manė, kad vokiečiai jį nuleido parašutu²⁴. Anot būrio nario V. Sausaičio, J. Šidlausko visi „<...> labai bijojo, nes jis visus klausimus sprendavo grasindamas pistoletu“²⁵.

Besiformuojančio būrio sudėtis nuolat kito. Kaip vėliau užsiminė buvęs ypatingojo būrio narys Stasys Zalepūga, vieni ateidavo, kiti išeidavo²⁶. Šį ypatumą iliustruoja ir gana trumpas 1-osios amatų mokyklos auklėtinių pasirodymas būryje, matyt, daliai jų

susidomėjus galimybe per vasaros atostogas greitai pagerinti savo finansinę padėtį. Vienas tokių buvo Vladas Paulaitis, kuriam anksčiau nelabai sekėsi uždarbiauti maisto prekių parduotuvėje²⁷. Draugui užsiminus apie gerą vietą, kur galima neblogai užsidirbti, jis nuėjo į minėtąjį Vilniaus gatvės pastatą ketindamas įsidarbinti. Užpildęs reikiamus dokumentus, V. Paulaitis gavo pažymėjimą, kad yra ypatingojo būrio narys. Tuo pat metu ten jis atpažino kelis savo mokyklos draugus, kurie apie galimybę įsidarbinti veikiausiai sužinojo anksčiau už jį²⁸.

Po kiek laiko kai kuriems mokiniams ėmusis naujosios veiklos, draugai pastebėjo gana keistą jų elgesį: jie kažkur išeidavo ir grįždavo vėlai vakare, kartais neblaivūs. Be to, pareidami netrukus pradėjo parsinešinėti drabužių, laikrodžių ar pinigų. Galima numanyti, kad aplinkiniams toks elgesys kėlė nemažai klausimų, nes apie savo veiklą jie niekam nesipasakojo. Kartą vienas iš jų, J. Krasauskas, išgėręs prisitarė, kad dirba ypatingajame būryje, bet tuoj pat buvo sudraustas nelepėti²⁹. Vis dėlto netrukus mokiniams paaiškėjo, kaip jie „uždarbiauja“ iš tikrųjų. V. Stavaras buvęs paklaustas, kaip jis galės šaudyti į žmones. Jis atsakęs, kad „<...> iš pradžių buvo sunku, bet paskui, kada pripratau šaudyti į žmones, tapo tas pats kaip į medžius.“³⁰ Tačiau amatų mokyklos mokiniai ginklus turėjo gana trumpai, nes netrukus vasara baigėsi ir dauguma jų, palikę ypatingąjį būrį, grįžo į mokyklos suolą³¹.

Prasidėjęs ruduo ženklino naują Vilniaus žydų gyvenimo tarpsnį. Įkūrus getą, naikavimo mechanizmas buvo geriau suderintas, pamažu ir pats ypatingasis būrys įgavo daugiau formalių bruožų. Pavyzdžiui, iš pradžių įstojus į jį pasižadėjimo rašyti nereikėjo, o vėliau į būrį ateinantys nauji nariai turėjo pildyti nustatytus dokumentus³².

Šį procesą galima pailiustruoti J. Borkovskio stojimo į būrį pavyzdžiu. Prieš

tapdamas būrio nariu, jis su žmona gyveno dviejų kambarių bute kartu su žmonos tėvais. Tai rodytų, kad jo materialinė padėtis tuo metu buvo ne iš geriausių. Neturintis darbo J. Borkovskis apie tai pasipasakojo žmonos tėvų pažįstamui Jonui Dolgovui, ir šis sutiko pagelbėti. Susitarę abu iš ryto atėjo į Vilniaus gatvėje įsikūrusią ypatingojo būrio būstinę. Pats J. Borkovskis nelabai numanė, kur eina, o J. Dolgovas, paklaustas, koks tai bus darbas, atsakė, kad viską paaiškins vietoje. Pirmame būstinės aukšte J. Borkovskis pamatė keletą paprastai apsirengusių vyrų. Ten J. Dolgovas, kaip tikėtina, su vienu iš ypatingojo būrio narių, Aleksu Barausku, tarėsi dėl būsimo kolegės J. Borkovskio tarnybos ir netrukus pranešė, kad šis yra priimtas ir turės saugoti valstybinės svarbos objektus³³.

Vėliau pats A. Barauskas užpildė J. Borkovskio anketą ir šis tą pačią dieną gavo pažymėjimą, kad yra ypatingojo būrio narys ir turi teisę vaikščioti su ginklu. Tačiau tuo jo įforminimas nesibaigė. Maždaug po dviejų savaičių J. Borkovskis turėjo pasirašyti, kad sutinka neskleisti informacijos apie būrio veiklą. Tada jam buvo išduotas pasą primenantis dokumentas. Jo viršelyje buvo Vyčio ženklas, kartotekoje užregistruotas tarnybinis numeris ir įrašas „Ypatingasis būrys“. Vidinėje dokumento dalyje buvo pagrindiniai asmens duomenys (vardas, pavardė, gimimo vieta), nuotrauka, įrašas „Ypatingasis būrys“ ir vado parašas. Šis pažymėjimas netrukus buvo pakeistas vokišku – su nacių ereliu, laikančiu naguose svastiką. „Ypatingojo būrio“ pavadinimas tame dokumente įgavo *Sonderkommando* formą. Dokumento turinys mažai kuo tesiskyrė, tik atsirado tekstas, suteikiantis teisę visą parą vaikščioti po miestą³⁴. J. Borkovskis užsimena, kad naujieji pažymėjimai buvo išduoti 1941 m. rudenį, bet neatmestina, kad tai įvyko 1942 m.

1941 m. rudenį toliau keitėsi būrio vadovaujantys pareigūnai. Nebeliko J. Šidlausko,

kurio daugelis bijojo. Tikėtina, kad jį iš ypatingojo būrio atleido, nes esama nepatvirtintų užuominų, kad jis vokiečių buvęs suimtas už žmogžudystę. Be to, esama informacijos, kad jam pakrikę nervai³⁵. Po J. Šidlausko būriui ėmėsi vadovauti Balys Norvaiša³⁶. Jo būrio vyrai taip nesibijojo³⁷. Tikėtina, kad iš pradžių nesibaimino ir Martino Weisso – netgi juokdavosi, kad jiems įsakinėja eilinis³⁸. Netrukus M. Weissas tapo puskarininkiu, vėliau – viršila³⁹. Greičiausiai po kurio laiko įsitvirtino ir jo autoritetas. M. Weissas nebuvo pirmasis nacių pareigūnas, vadovavęs ypatingajam būriui. Tikėtina, kad iš pradžių jam vadovavo Franzas Schauschützas. Jis pakoregavo naikinimo eigą – uždraudė šaudyti iš kulkosvaidžių, nes likdavo nemažai sužeistųjų, ir liepė naudoti karabinius. Tai įgalino per trumpesnę laiką sušaudyti daugiau žmonių, tai yra maždaug šimtą per valandą⁴⁰.

Būryje galima išvelgti tam tikrą narių pasiskirstymą pareigomis. Pavyzdžiui, ūkvedžiu dirbo S. Zalepūga. Jis būrio nariams išdavinėjo degtinę ir muilą, kurį laiką buvo raštininkas, mokėdavo atlyginimus, išduodavo iš sandėlio virtuvei maisto produktus⁴¹, mat būrys turėjo valgyklą, kurioje triskart per dieną jo nariai gaudavo valgyti. Valgykla buvo prie pat būstinės – kitoje gatvės pusėje priešais Vilniaus g. 12 pastatą (persikėlus į Gedimino g. 36, kartu persikėlė ir valgykla⁴²). Ten iš pradžių dirbo kelios merginos, viena jų – kulinarė Marcijona Bžozovskytė. Į šį darbą ji atėjo pasiūlyta draugų ir susidūrė su nemažu krūviu, nes būryje buvo nemažai vyrų. Maždaug po mėnesio ji perėjo dirbti raštininke. Naujojoje darbo vietoje vadas B. Norvaiša jai duodavo žydų pavardžių sąrašus, o ji turėdavo žydų asmens duomenis (pavarde, vardą, tėvavardį, gimimo vietą ir metus) užrašyti ant atskirų kortelių. Išrašiusi kokį šimtą kortelių, M. Bžozovskytė ir šį darbą metė⁴³.

Maždaug tuo metu, kai B. Norvaiša pakeitė J. Šidlauską, būrio narių sumažėjo iki

40–50 asmenų⁴⁴. Vienas esminių ypatingojo būrio bruožų, praplėtusių jo gretas, buvo tas, kad gana nemažai vyrų į jį ateidavo per pažinčių tinklą. Kartais tam pakakdavo atsitiktinės situacijos. Antai Pranas Šmaukšta kartą sutiko J. Šidlauską, kurį pažinojo nuo 1930 m., ir šis paklausė, ką P. Šmaukšta veikia. Sužinojęs, kad šis dirba Antakalnyje skalbykloje, pasiūlė ateiti į būrį⁴⁵. Būryje P. Šmaukšta sutiko dar vieną pažįstamą, minėtąjį B. Norvaišą, kuris kartu su juo mokėsi mokykloje, tik žemesnėje klasėje. S. Zalepūgą ir Joną Tumą P. Šmaukšta taip pat pažinojo iš anksčiau⁴⁶. Šie asmenys buvo pažįstami dar iš prieškario laikų, nes kartu tarnavo 1-ajame Ukmergės pėstininkų pulke. Iš tarnybos kariuomenėje vienas kitą pažinojo Zigmąs Sinkevičius, Antanas Granickas, S. Livčinas, kiti būrio nariai⁴⁷. Pažįstami buvo ir keletas Vilniaus centrinio pašto darbuotojų. Esama užuominų, kad kai kurie jų netgi bandė derinti darbą pašte ir tarnybą ypatingajame būryje⁴⁸. Vėliau, veikiausiai pamačius, kad naujasis „darbas“ garantuoja daug gausesnes pajamas, nuspręsta rinktis ypatingąjį būrį, todėl galiausiai Dionizas Golcas, Stasys Čeponis ir Vladas Dervojedaitis išėjo iš darbo Vilniaus centriniame pašte⁴⁹.

Tarp būrio narių pasitaikė ir giminių. Antai Justas Martišius, susirūpinęs, kad bedarbis brolis Antanas nebūtų išvežtas į Vokietiją, pasiūlė jam stoti į ypatingąjį būrį ir paaiškino jo paskirtį. Iš pradžių A. Martišius baiminosi, kad reikės šaudyti žmones, bet brolis nuramino, kad tai daro tik savanoriai, ir nusivedė jį į būstinę⁵⁰. Povilas Untulis įsidarbino tėvo pastangomis. Šis apie 15 metų vaikas greičiausiai išvengė šaudymo į žmones, nes jo darbas buvo sujungti telefono abonentus⁵¹.

Šį atsitiktinių situacijų procesą, kurio metu ateidavo vis naujų narių, galima laikyti vienu iš stojimo į būrį motyvacijos

komponentų. Jį galima apibūdinti kaip motyvuojančių ryšių įtaką. Perėjus prie asmeninio apsisprendimo momento, viskas būdavo gana paprasta, kaip ir padedant įstoti kitiems. Pavyzdžiui, K. Čičelis ir jo draugas Vladas Kliukas, vieni iš pirmųjų į būrį atėjusių vyrų, paprasčiausiai išgirdo iš studentų, kad organizuojamo pagalbinės policijos būrio nariai yra nemokamai maitinami⁵². Greičiausiai tai ir patraukė jų dėmesį. K. Čičelis, apibendrinamas, kas jį privertė dirbti naciams, sakė: „<...> vienintelė priežastis to, kad ašėjau į tarnybą gestapui, buvo ta, kad aš tuo metu materialiai gyvenau prastai – pusiau badaudamas, todėl gelbėdamas savo gyvybę nusprendžiau stoti į tarnybą vokiečiams į gestapą, nes ten gyvenimo sąlygos buvo daug geresnės“⁵³; „<...> aš žinojau, kad išduodu tėvynę, bet paskaičiavau, kad jei eisiu tarnauti vokiečiams, tai gyvensiu laisvai ir materialiai gerai.“⁵⁴

Paklaustas, kas atvedė į nusikalstamą kelią, J. Martišius po karo ne kartą užsiminė: „<...> kokių nors antisovietinių nusistatymų nebuvo, ir kada stojau tarnybon į sonderkomandą, tai man nebuvo žinoma, kokias funkcijas ji vykdo, o tiesiog norėjau apsirūpinti darbu“⁵⁵; „Dėl materialinių sunkumų man reikėjo kur nors dirbti, kad pramaitinčiau save ir žmoną.“⁵⁶ Panašiai savo motyvus apibūdino Viktoras Galvanuskas: „Į policiją aš stojau tik dėl to, jog tuo metu buvo sunku rasti darbą.“⁵⁷ Po pirmųjų šaudymų pasijutęs labai prastai, jis norėjo išeiti iš būrio, bet B. Norvaiša pasakė, kad apie tai negali būti nė kalbos⁵⁸.

Dar viena stojimo į ypatingą būrį priežasčių – baimė atsidurti fronte. Pavyzdžiui, Vladas Butkūnas, jau žinodamas, kas tai yra, bijojo žūti. Pasiprašęs nesiūsti į frontą, priėmė pasiūlymą dirbti gestapui. Tokį pat sprendimą priėmė ir pora jo kolegų iš 2-ojo geležinkelių apsaugos būrio, bet galiausiai, padauginę svaigalų, jie laiku nesusitvarkė

dokumentų ir atsidūrė fronte. B. Norvaiša priimdamas V. Butkūną pasakė: „Turėsi šaudyti žydus.“ Iš pradžių V. Butkūnas bandė atsisakyti, bet, B. Norvaišos perkalbėtas, likosi būryje⁵⁹.

Šios ypatingojo būrio narių motyvaciją nusakančios priežastys yra tik keli fragmen-tai iš apsisprendimą ateiti į būrį lėmusių veiksnių ir vidinių motyvų. Tikėtina, kad tarp įvairių galimų įtakų bene daugiausia lėmė materialinis aspektas. Čia galima pasiremti 101-ojo rezervinės policijos bataliono, kuris naikinimo procesą Lenkijoje pradėjo maždaug metais vėliau už Vilniaus ypatingą būrį, narių gyvenimo pavyzdžiu. Tarp jų buvo asmenų, kurie atsisakė dalyvauti šaudymuose ir šį pasirinkimą grindė tuo, kad karjera jiems nėra labai svarbi, nes jau yra susikūrę materialinį gyvenimo pagrindą. Aišku, galima abejoti, ar turtas buvo vienintelė priežastis, lėmusi rezervinės policijos narių apsisprendimą, bet šio aspekto svarbą patvirtina vien pats jo paminėjimas⁶⁰.

Galčiausiai reikia aptarti, ką jautė būrio nariai jau laikydami rankose ginklą, nukreiptą į aukas. Šį momentą apibūdinančių duomenų išlikę vos keletas fragmentų. V. Sausaitis užsiminė: „<...> aš nesivadovavau jokiais motyvais ir neturėjau jokių priežasčių jų neapkęsti. Aš juos šaudžiau vykdydamas ypatingojo būrio vadų įsakymus, nes bijojau, kad už atsisakymą gali mane patį sušaudyti.“⁶¹ Nuo tokios asmeninės pozicijos galima pereiti prie bendresnių frazių: anot S. Livčino, apie „<...> tikslus ir motyvus žydų visuomenės išnaikinimo mums nieko nekalbėjo ir, už ką šaudė žydų gyventojus, aš nežinau, bet laikau, kad visuotinis ir visų vietovių žydų gyventojų išnaikinimas įėjo į fašistinių vokiečių okupantų planus“⁶². Kiek šiais žodžiais galima tikėti, sunku pasakyti, mat S. Livčinas minimas tarp itin aktyvių ypatingojo būrio narių, kurie „<...> labai aktyviai šaudė, jautė lyg kokią ir malonumą

ir stengėsi gauti degtinės, nes po šaudymo būrio nariai plėšė sušaudytųjų turtą, jį pardavinėdavo ir paskiau girtuokliaudavo⁶³.

Taip diena po dienos įvairių motyvų vedamiems asmenims stojant į būrį ar ateinant vietoj pasitraukusiųjų iš jo, keičiantis vidinei būrio sandarai ir vadovaujantiems pareigūnams, vyko gana chaotiškas ypatingojo būrio susidarymo procesas. Ilgainiui ypatingasis būrys tapo išoriškai panašus į represinę funkciją atliekančią vokišką struktūrą. Jo nariai dažniausiai buvo apsirengę paprastais civiliniais drabužiais arba Lietuvos kariuomenės uniformomis. Bet kai 1942 m. būrio būstinė buvo perkelta į Gedimino g. 36, jiems buvo išduotos nacistinės Vokietijos uniformos.

Kai ltn. B. Norvaiša ir Balys Lukošius 1943 m. perėjo tarnauti į lietuvių savisaugos batalioną, būrio vadu tapo viršila J. Tumas⁶⁴. Esama užuominų, kad jis labai didžiavosi ypatingojo būrio vado pareigomis⁶⁵. 1943 m. Fiedleris pakeitė M. Weissą, kuris perėjo vadovauti Rusų g. 2 veikusiai savotiškai darbo stovyklai, tiksliau, vokiečių saugumo policijos ūkiui. Ten veikė įvairios dirbtuvės, buvo auginamos daržovės, dirbo įvairūs specialistai. Dalis ypatingojo būrio narių čia dirbo sargybiniais. Jų vyresnysis buvo V. Dervojedaitis⁶⁶. Beje, vadinamosios bazės, kurioje buvo vykdomos naikinimo „akcijos“, tema ir čia neišnyko, pavyzdžiui, kartą V. Galvanauskas su A. Granicku eidami sargybą kalbėjo, kad šaudymai Paneriuose yra kažkas nenatūralaus ir nenormalaus, svarstė, „prie ko tai prives“⁶⁷.

Tai vieni paskutinių, ryškiausiai matomų ypatingojo būrio formavimosi pokyčių. Paprasti ypatingojo būrio vyrai galiausiai tapo visaverčiais naujosios „profesijos“ atstovais. Bet galima numanyti, jog prieiti prie to, kad diena po dienos aidintys šūviai taptų rutina, o žmogaus mirtis – eiliniu įvykiu, reikėjo laiko.

TARNYBOS KASDIENYBĖ

Siekiant atkurti kasdienę ypatingojo būrio narių gyvenimą, pirmiausia reikia pradėti nuo jų gyvenamosios aplinkos, kurią keletas iš jų, pasinaudodami nacių okupacijos atmosfera, susikūrė patys. Atsidūrę, pavyzdžiui, J. Basanavičiaus g. 15 namo kieme ankstų rudens rytą, apie penktą valandą, būtume išgirdę triukšmą ir beldimą į duris tų butų, kuriuose gyveno žydai, ir šauksmus išeiti lauk. Tai padaryti turėjo apie 10 šio namo žydų tautybės gyventojų, tarp jų ir pats jo savininkas Gelibteris. Šiam įsakymui jie veikiausiai turėjo paklusti 1941 m. rugsėjo 6 d., kai Vilniuje pradėtas kurti getas⁶⁸.

Aplinkiniams išvarytų kaimynų daugiau neteko sutikti. Vietoj jų atsikraustė kiti, tokie kaip ypatingojo būrio narys V. Butkūnas ir jo bendrai, kurie dalyvavo iškraustant žydus iš jų būstų. Gyventi šalia šių naujųjų kaimynų nebuvo ramu. Antai viena iš senųjų gyventojų Juzefa Kolendo, kartą netoliese išgirdusi šūvį, nubėgo pažiūrėti, kas atsitiko, ir pamatė nušautą savo katę. Ji paklausė V. Butkūno, kodėl taip padaręs, o šis atsakė, kad panašiai ir su ja pačia pasielgs. Išsigandusi J. Kolendo nuskubėjo į savo butą, užsirakino ir palindo po lova, o V. Butkūnas, kažką šūkaudamas, kurį laiką dar bandė išlaužti jos duris. Beje, šaudydavo jis ne tik į kates, bet ir į išrikuiotus kieme butelius. Moteriai iš kitos kaimynės pavyko sužinoti, kad V. Butkūnas taip praktikuojasi šaudyti į žmones⁶⁹.

Matyt, V. Butkūnas buvo jau ne kartą lankęsis Paneriuose, bet kai kuriems kitiems ypatingojo būrio nariams pirmąją darbo dieną panašių pratybų, tikėtina, dar neprireikdavo, nes tarp jų buvo ir nelabai žinančių, kas tie Paneriai. Štai minėtasis J. Borkovskis kartu su jam pagelbėjusiu įstoti į ypatingąjį būrį J. Dolgovu netrukus turėjo vykti į vadinamąją bazę. Prie vartų jiedu pakeitė kitus porą sargybinių ir nuėjo link

netoliese buvusių barakų. Ten J. Borkovskis, kaip galima manyti, nieko vertinga, ką reikėtų saugoti, nepastebėjo – aplinkui mėtėsi tik įvairios statybinės medžiagos. Galbūt vienas iš labiausiai jo dėmesį atkreipusių dalykų buvo barakuose stovinčios dėžės su šoviniais. J. Dolgovo paklauses, kam čia tiek šovinių, J. Borkovskis išgirdęs, kad juos paliko sovietų kariuomenė⁷⁰.

Toks paaiškinimas jam veikiausiai pasirodė įtikinamas, todėl abu su draugu toliau ėjo sargybą atsisėdę ant suoliuko priešais baraką ir gerdami degtinę. Staiga, jau spėjus išgerti apie pusę litro, vartų pusėje pasigirdo minios triukšmas. Naujasis būrio narys J. Dolgovo vėl paklausė, ir jam buvo paaiškinta, kad tai vedami sušaudyti žydai. Šie žodžiai pasitvirtino, nes, kolonai pro barakus nuėjus duobių link, netrukus pasigirdo šūviai ir šauksmai, kurių J. Borkovskis negalėjo net klausyti, o J. Dolgovas, uždėjęs jam ant peties ranką, pasakė: „Priprasi.“

Egzekucija truko apie porą valandų, ir tik kai aukas atvedę vyrai pasitraukė, abu nuėjo prie duobių pasižvalgyti, nes šaudymo eigos nematė. Atsistojęs ant duobės krašto, J. Borkovskis pamatė vieną ant kitos gulinčias aukas ir šalia duobės besimėtančius daiktus (drabužius, lagaminus). Kaip tvirtino jis pats, nieko nepaėmė, abu grįžo į baraką. Po kurio laiko J. Dolgovas išėjo ir po pusvalandžio grįžo su pora litrų degtinės ir užkanda. Taip jie toliau ėjo sargybą iki ryto. Paneriuose jie dar liko su atvažiavusiais kitais ypatingojo būrio nariais rūšiuoti aukų daiktų. J. Dolgovas perspėjo kolegą nieko nepasisavinti, nes už tai gali būti nubaustas. J. Borkovskis tvirtino tą dieną nieko neradęs, kad ir atidžiai ieškojęs, tik matęs, kaip kiti aptinka auksinių daiktų ar pinigų. Visa tai reikėjo dėti į lagaminą, kuris vėliau buvo paimtas, kaip ir geriausi drabužiai, tik likę prastesni buvo sudeginti. Paskui kartu su kitais būrio nariais J. Borkovskis autobusu grįžo į būrio būstinę

Vilniaus gatvėje ir, sunešęs atvežtus daiktus į rūsį, galiausiai nuėjo namo pietauti⁷¹. Toks buvo jo pirmasis apsilankymas Paneriuose. Viską dar tik stebint iš šalies, galbūt buvo nelabai numanoma, kokia pagrindinė ypatingojo būrio paskirtis. Laikui bėgant būrio nariai gaudavo naują užduotį – ginklą, iki tol naudotą sargybai, nukreipti į aukas.

Kartą Juozas Mekišius apie 8 val. ryto atėjo į tarnybos vietą Vilniaus gatvėje. Po maždaug valandos ypatingojo būrio nariai gavo įsakymą su ginklais ir šoviniais eiti prie kalėjimo. Paėmęs pirmą po ranka pasitaikiusį šautuvą bei iš dėžės prisikrovęs kišenės šovinių, jis nuėjo drauge su kitais⁷². Maždaug po 15 min. kalėjimo aikštelėje J. Mekišius pastebėjo apie 180 sėdinčių ant žemės žmonių. Iš pradžių jis nelabai numanė, kas su jais bus, bet užsiminė: „Aš jaučiau, jog jie bus sušaudyti, tuo labiau kad šalia stovėjo dengti sunkvežimiai.“⁷³ Galima manyti, jog tai buvo pirmoji jo matyta „akcija“, bet tokie pareigūnai kaip J. Šidlauskas, tikėtina, ten buvo lankęsi ne kartą. Kartais J. Šidlauskas dar kameroje arba kieme nušaudavo keletą aukų; jei suimtieji žiūrėdavo pro langus, paleisdavo šūvių ir į juos⁷⁴.

Taigi aukos, arba, anot ypatingojo būrio narių, nuteistieji⁷⁵, kartais būdavo išvedamos į kalėjimo aikštelę jau iš anksto, tad netrukus jas buvo galima laipinti į minėtus dengtus sunkvežimius. Taip pat įlipdavo 5–6 būrio nariai. Du iš jų stovėdavo iš kraštų, o kiti gale. Galiausiai sunkvežimių kolonos su pasmerktaisiais, kurie dažnai manydavo, kad yra vežami į darbus, pajudėdavo Panerių link⁷⁶.

Panašiai manė ir tie, kurie į Panerius iš Vilniaus geto arba kalėjimo buvo varomi pėsti, dėl to dažnai pasiimdavo su savimi daiktus. Pirmiausia visus kieme išrikiuodavo eilėmis, tada atsidarydavo kalėjimo vartai ir pasmerktųjų kolona pradėdavo kelionę į Panerius. Už vartų kartais juos pasitikdavo 1-ojo policijos bataliono policininkai,

kuriems priklausė saugoti gatvę priešais kalėjimo vartus ir padėti varyti žmones į Panerius⁷⁷. Po kelių dešimtmečių apklaustas ypatingojo būrio narys P. Černiauskas prisiminė: „Iš kalėjimo pėsčius varėme Sierakausko gatve į kalną, pro alaus gamyklą, o paskiau į Basanavičiaus gatvę.“⁷⁸ Vienas iš šios gatvės gyventojų sakė tokios kolonos pirmoje eilėje pastebėjęs savo gimnazijos draugę. Jis tvirtino, kad pasmerktieji ėjo ramūs, atrodė, kad jie nežino, kur vedami⁷⁹.

Paskui kolona judėdavo plentu ir keliu, vedančiu į Gardiną, o perėjus geležinkelio pervažą jau visai arti būdavo kelionės tikslas – vadinamosios bazės teritorija su dar pirmuoju sovietmečiu iškastomis duobėmis ir kanalais. Taigi „[k]ai pirmoji eisenos eilė priartėjo prie pervažos, buvo lygiai 8.52 val., o kai praėjo paskutinė eilė, buvo 9.17 val.! Voros ėjo gana lėtai, veiduose matėsi siaubingas nuovargis <...>. Pasmerktosios pradėjo jaudintis. Viena jų kreipėsi į stovintį šalia būdelės Vysockį: „Kokia čia vietovė?“ Anas, nepaisydamas, kad už kalbėjimąsi su pasmerktais grėsė mirtis, <...> susijaudinusi balsu atsakė skiemenuodamas: Paneriai. Eilėse pasigirdo verksmas. Žydės ėmė trauktis atatupstos.“⁸⁰ Šių žodžių autorius užsimena, kad, prieš pasirodant šiai kolonai, šūviai Paneriuose tądien aidėjo ir anksčiau, nes aukos sunkvežimiais buvo atvežtos iš Lukiškių kalėjimo⁸¹. Taigi pasitaikydavo, kad tą pačią dieną vadinamąją bazę pasiekdavo tiek pėsčiomis, tiek atgabentos transportu aukos. Kelyje žmonės dažnai eidavo nesipriešindami, o prie vartų kartais kildavo sumaištis. Aišku, visos jų pastangos būdavo veltui, nes atsidūrus spygliuota viela aptvertoje, ypatingojo būrio vyrų saugomoje teritorijoje galimybės išgyventi beveik nebelikdavo.

Vėliau aukas reikėdavo sutelkti vienoje vietoje, kad būtų lengviau suvaldyti minią. Tam kartais būdavo pasirenkama viena iš duobių. Ten buvo atimami visi vertingesni

daiktai, be to, kartais aukos būdavo surašomos. M. Butkus užsimena sėdėjęs prie stalo, pastatyto prie duobės, ir sudarinėjęs iš duobės vedamų šaudyti aukų sąrašą⁸² – užrašydavęs pavardę, vardą ir gimimo metus⁸³. Ko gero, tokie sąrašai buvo tik pavieniai – pasmerktųjų vardai buvo nereikalingi. Paskui „<...> jiems užrišdavo akis rankšluosčiais, marškiniais ar kitais drabužiais. Vienam iš pasmerktųjų duodavo į rankas lazda, o kiti turėdavo įsikibti vienas į kitą ir eiti iš paskos.“⁸⁴ Greičiausiai šitaip buvo daroma irgi tik naikinimo akcijų pradžioje. Vėliau viskas supaprastėjo. Kai vertingesni daiktai jau būdavo atimti, „juos nuveddavo toliau, liepdavo nusiauti avalynę ir nusiimti viršutinius drabužius <...>, veddavo į šaudymo duobę arba statydavo ant duobės krašto“⁸⁵.

Atvestus pasmerktuosius išrikiuodavo į vieną eilę, dažniausiai veidais į priekį. Už jų būdavo „ugnies linija“, t. y. šaudytojai. Daugeliui ypatingojo būrio narių šaudyti buvo ne naujiena, bet kai kurie ten pakliūdavo pirmą kartą. Taip galiausiai ir J. Borkovskis, kažkada tik girdėjęs šūvius ir matęs pro šalį vedamas aukas, J. Šidlausko palieptas, atsidūrė tarp šaudytojų. Vykdydamas įsakymą, jis atsistojo tarp kitų, pirmas ar antras iš kairės. Neilgai trukus tą saulėtą ir šiltą dieną⁸⁶ užsitaisęs karabiną prieš save jis pamatė vidutinio amžiaus vyrą ir nusitaikė. Tuo metu tarp šaudytojų turėjo tvyroti visiška tylą, kad jie galėtų išsirinkti, kas į ką šaus⁸⁷. Netrukus pasigirdavo komanda: „Nusitaikyt, dėmesio, šaut!“⁸⁸ Ir štai J. Borkovskis šovė. Pajuto stiprų smūgį į petį ir pamatė, kad priekyje stovėjęs vyras parkrito kartu su kitais. Toliau, kaip prisiminė, jis perbalo ir daugiau šaudyti nebegalėjo. Priėjęs prie J. Šidlausko pasakė, kad jo silpni nervai. Jam buvę pasakyta, kad tai jo neatleidžia nuo priklausymo ypatingajam būriui. Tąkart J. Borkovskį pakeitė kitas būrio narys. J. Borkovskis prisiminė, kad po jo pirmojo šūvio prie J. Šidlausko priėję

pora būrio vyrų kažką kalbėdami rodė jo link, kai kurie iš jo juokėsi, o Jonas Jakštas mėgino palaikyti kolegą, kad tas nesijaudintų ir nesukeltų J. Šidlausko pykčio⁸⁹.

Pirmasis šūvis, manytina, buvo bene sunkiausiai peržengiama riba, kurią įveikus ne tik žūdavo priešais stovinti auka, bet ir kažkas įvykdavo šūvį paleidusio asmens viduje. Po kiek laiko būrio nariai priprasdavo prie šauksmų ir šūvių, bet tam tikri moraliniai barjerai išlikdavo ir vėliau. Pavyzdžiui, prireikus šauti į motiną su vaiku ant rankų, vienas iš būrio narių, A. Granickas, moterį nušovė, o vaiko nušauti neįstengė⁹⁰. Ką jis tada mąstė, neaišku. O štai paieškoję analogų 101-ojo rezervinės policijos bataliono veikloje pastebėtume gana įdomų kitokio pasirinkimo – šaudyti tik į vaikus – motyvą. Šio dalinio narys prisiminė: „<...> aš mažčiau, kad po viso to vaikai negalės išgyventi be motinų.“ Tai jam tapo savotišku pasiteisinimu⁹¹. O štai B. Norvaiša atsisakė šauti į žydų tautybės vyrą, buvusį atsargos karininką, todėl už jį tai padarė M. Weissas⁹². Šis kartais pats paimdavo iš kurio nors ypatingojo būrio nario ginklą ir šaudydavo kartu su visais⁹³ ar pribaiginėdavo sužeistuosius. J. Mekišius prisimena antrą savo dalyvavimą šaudyme ir kad M. Weissas buvęs juo nepatenkintas. Mat, prasčiau matydamas dešine akimi ir dėl to šaudydamas nuo kairio peties, be to, stipriai jaudindamasis, jis ne visada tiksliai pataikydavo į aukas iš pirmo karto⁹⁴.

Nors ir kildavo panašių nesklaidumų, žmonės buvo varomi šaudyti ir toliau, o šūvių garsai maišydavosi su aukų šauksmais ar giesmėmis⁹⁵. Beje, anot būrio narių, būdavo atvejų, kai šaudant tvyrodamo visiška tyla⁹⁶. Kartais Panerių pušyne skambančių šūvių monotonijoje pasitaikydavo ir neįprastų momentų. Antai viena moteris, prieš pat sušaudoma, priėjusi prie K. Čičelio, paprašė paimti ją už rankos ir nuvesti į duobę. Jis taip ir padarė ir stebėjo, kas bus toliau. Nuaidėjus

šūviams, visi parkrito, tik toji moteris liko stovėti ir buvo nušauta iš antro karto⁹⁷. Sykį K. Čičelį, anksčiau dirbusį universitete sargu, Paneriuose atpažino žydų tautybės mergina, buvusi studentė. Ji prašė pagalbos, kalbėjo, kad vos prieš dvejus metus baigė universitetą, o dabar turi mirti. Į tai K. Čičelis atsakęs, kad už pagalbą jam pačiam reikėtų stoti į jos vietą; taigi merginos gyvenimas baigėsi Paneriuose⁹⁸. Tokie momentai, išskiriantys iš įprastų naikinimo mechanizmo rėmų, giliausiai įsirėždavo į ypatingojo būrio narių atmintį.

Šūviai Paneriuose aidėdavo tol, kol nebelikdavo tą dieną atvestų ar atvežtų aukų. Kartais dar reikėdavo užpilti lavonus smėliu, o paskui ypatingojo būrio nariai, susėdę į 12 numerio autobusą, kurį greičiausiai vairuodavo Julius Ožinskas⁹⁹, būdavo vežami atgal į Vilnių¹⁰⁰.

Paskui visi išsiskirstydavo į namus. Kai kuriems grįžti į gyvenamąją vietą pavykdavo ne itin sklandžiai. Pavyzdžiui, kartą prie mintojo J. Basanavičiaus g. 15 namo privažiavo V. Butkūnas, V. Kliukas ir J. Vėlyvis. Vežikui paprašius užsimokėti, V. Butkūnas išsitraukė pistoletą ir ėmė jį mušti. O jo bendrai sakė: „Duok jam daugiau.“ Tą kartą prie V. Butkūno priėjo jo mamos, kuri gyveno Novikų kaime, kaimynė Stanislava. Mama kaimynės buvo prašiusi perduoti sūnui laišką, ką ši ir padarė. V. Butkūnas, būdamas gerokai išgėręs, kalbėjo: „Prakeiktas darbas, labai pavargau nuo jo.“ Paklaustas, koks tai darbas, V. Butkūnas atsakęs: „Sunkus mūsų darbas.“¹⁰¹

Užėjus į jo būstą, pirmiausia į akis būtų kritęs gana neįprastas vaizdas, pavyzdžiui, ant sienos kabėjo A. Hitlerio portretas paauskuotais rėmais, gautais iš moterų vienuolyno Rasų gatvėje. Lygiai taip įrėminti kabėjo ir pačių V. Butkūno, V. Kliuko ir J. Vėlyvio portretai¹⁰². Metus žvilgsnį aukštyn, lubose būtų buvę galima įžiūrėti skylių, mat neblaivūs ypatingojo būrio nariai į jas

pašaudydavo¹⁰³. Veikiausiai kur nors būtume pamatę ir reples, kuriomis, pasak V. Kliuko, „iš žydų traukėme auksinius dantis“¹⁰⁴. Galima numanyti, kad jų būste buvo įvairiausių prisigrobtų daiktų ir drabužių.

Grįžus į savo būstą, ne visiems po dienos įvykių pavykdavo lengvai užmigti. Antai B. Norvaiša Jokūbui Gensui užsiminė: „Žinai, Jokūbai, aš negaliu miegoti. Atsigulu į lovą, prie lovos stovi naktinis staliukas, tai atsidaro to staliuko durelės ir pradeda eiti visokiausi kraujuoti, be galvų, be akių, be veidų, ir tik eina, eina.“¹⁰⁵ Esama duomenų, kad šis ypatingojo būrio narys buvo nepatenkintas tarnyba, todėl daug gėrė¹⁰⁶.

Pora ypatingojo būrio narių likdavo budėti Paneriuose ir naktį. Kartą, kai buvo sušaudyta apie tūkstantis žmonių, sargybą ėjo J. Borkovskis su J. Jakštu. Tuo metu „bazėje“ šūviai jau būdavo aprimę, bet vienas kitas kartais dar pasigirdavo, mat sargybiniai, kad tarnybos metu nebūtų taip nuobodu, kai kada pašaudydavo į varnas arba tiesiog į orą. Bet kai kada, ypač jei į Panerius būdavo atgabenama daug žmonių, „akcija“ užtrukdavo. Taip buvo ir tą naktį, kai J. Borkovskis su J. Jakštu ėjo sargybą. Buvo aiški mėnesiena ir viskas gana gerai matyti. Abu sargybiniai išėję pasižvalgyti pastebėjo iš žuvusiųjų krūvos išlindusį žmogų. J. Borkovskio žodžiais, jis pasisakė esantis stiklius iš Vilniaus. Netrukus paaikšėjo, kad išgyveno ir dar vienas žmogus, jis buvo sužeistas ir negalėjo atsistoti. Prie jų priėjo J. Jakštas, išsitraukė pistoletą ir dukart iššovė. J. Borkovskis užsimena, kad galbūt jie būtų paleidę gyvus likusius žmones, bet nepasitikėjo vienas kitu ir savimi¹⁰⁷.

Tai vienas paskutinių etapų, atskleidžiančių įprastą ypatingojo būrio narių gyvenimos ritmą ir įvairialypę santykių dinamiką. Iš šios istorijos matyti, kad ypatingojo būrio nariai buvo susiskirstę atskiromis grupelėmis. Pavyzdžiui, J. Borkovskis ėjo sargybą ne su kuo kitu, o su J. Jakštu, kuris jį palaikė

išgyvenantį po pirmojo šūvio. Drauge laikėsi V. Butkūnas, V. Kliukas ir J. Vėlyvis, galbūt ir kiti. Esama informacijos, kad draugavo Z. Sinkevičius, kuris, beje, nešiojo akinius auksiniais rėmeliais, ir godumu pasižymėjęs¹⁰⁸ S. Zalepūga¹⁰⁹. Rašoma, kad draugai buvo B. Želvys ir C. Paulauskas¹¹⁰, pravarde Julečka¹¹¹. Pravardžių turėjo ir daugiau būrio narių, pavyzdžiui, D. Golcas buvo vadinamas Džoniu¹¹². Ypatingojo būrio narys A. Kuršys dažnai buvo kitų pajuokos objektas¹¹³.

Rekonstruota ypatingojo būrio narių dienos įvykių eiga yra ne griežtas šablonas, bet veikiau iš atskirų fragmentų sudėliotas pavyzdys. Pasitaikydavo, kad ypatingojo būrio nariai, atėję į būstinę, negaudavo jokios užduoties, todėl išsiskirstydavo kas sau ir girtuokliavo. Po vienu tokių išgertuvių Hubertą Dieninį ir V. Sausaitį buvo suėmę vokiečiai ir girtus atgabenę į būstinę. V. Sausaitis prisiminė, kad „ypatingasis būrys, kuriame aš tarnavau, nebuvo karinis junginys. Jis buvo palaida banda“¹¹⁴; „Būdavo, kad kai kurie būrio nariai neateidavo į būstinę po savaitę laiko, ir niekas iš vadovybės į tai nekreipdavo dėmesio.“¹¹⁵ Todėl tikėtina, kad būrys tik išoriškai priminė griežtą karinę formuotę. Beje, kad gautų atostogų, ypatingojo būrio nariai turėdavo ištarnauti metus¹¹⁶.

ŠAULIAI

Toliau mėginama apžvelgti, kaip į ypatingojo būrio vyrus žiūrėjo šalia jų esantys žmonės. Vienos iš artimiausių jiems buvo žmonos. Iš pradžių jos, ko gero, nesuvokė tikrosios padėties. Pavyzdžiui, J. Borkovskis, grįžęs namo po to, kai pirmąkart nušovė žmogų, žmonai Klaudijai nieko nepasipasakojo¹¹⁷. Arba D. Golcas uniformos nešiojimą mėgino teisinti darbu pašte, karinių siuntų skyriuje. Kartais jis sakydavo, kad vyksta į komandiruotę, nors grįždavo tą pačią dieną. Vėliau jis

su žmona persikėlė į kitą būstą ir kartais pargrįždavo namo su vokiška uniforma. Tada jo žmona suprato, „kad jis dirba ne pašte, kur tai kitur, bet kur, nežinojau. Jis man tik paaiškino, kad yra prapuolęs žmogus, ir daugiau nieko neaiškino.“¹¹⁸ Galima numanyti, kad po tam tikro laiko viskas paaiškėdavo, nes J. Borkovskis parsinešdavo daiktų ne tik sau. Žmonai jis parnešė batus, kailinius, šiek tiek pinigų; gavo daiktų ir žmonos seserį¹¹⁹. Buvusi V. Kliuko draugė tvirtino, kad ypatingojo būrio nariai patys girdavosi, jog „šaudė žydų tautybės piliečius Paneriuose“. Be to, ji dar paminėjo girtuokliavimą S. Čeponio bute, tarpusavio muštynes ir šaudymą iš pistoletų¹²⁰.

Artimųjų pateiktoje informacijoje esama nemažai reikšmingų detalių, bet vienas svarbiausių šaltinių, leidžiančių plačiausiai atskleisti ypatingojo būrio narių portretus, yra Panerių apylinkių gyventojų liudijimai. Gyventojai būrio narius vadino žodžiu „saulis“, t. y. šauliai¹²¹. Kadangi dažnai lankėsi „bazėje“ ir apskritai šiose apylinkėse, po kiek laiko šie vyrai tapo savitiška neatskiriama Panerių gyvenvietės dalimi. Jie užėmė pas netoliese gyvenančius žmones kad ir nusiplauti kruvinų rankų ar drabužių¹²². Elena Okunevič prisiminė, kad jos mamai vienas iš, anot jos, policininkų liepęs paruošti 24 asmenims vakarienę, bet ši atsakiusi, kad neturinti tiek produktų. Tada vienas iš tų vyrų pasakęs, kad pakaks ir arbatos. Ji minėjo, kad būrio vyrai pas juos jausdavęsi kaip namie, mat jos tėvas buvęs nužudytas (mirties aplinkybės liudijime neatsiskleidžia) ir ji gyvenusi tik su mama. Atsinešę degtinės, būrio nariai gerdavę, kartais ir į lubas pašaudydavę¹²³. Pati E. Okunevič nuo vieno iš būrio vyrų slėpdavusis spintoje¹²⁴. Dėl dažno ypatingojo būrio vyrų lankymosi išgyvensiems žmonėms sunkiai pavykdavo rasti jos namuose prieglobstį. Kartą po šaudymų pas juos atbėgęs vyras ir paprašęs valgyti, bet

maždaug tuo pat metu užėjęs ir V. Kliukas. Pamatęs tą žmogų, jis pašaukęs savo bendrą sakydamas, kad „yra darbo“¹²⁵.

Būrio nariai neretai būdavo sutinkami ten, kur buvo prekiaujama alkoholiniais gėrimais. Vieną tokių atvejų prisiminė I. Ivanovskis. Į Olševskos namus užėjęs J. Borkovskis pareikalavo degtinės ir užmokėjo netgi daugiau, nei buvo įprasta juodojoje rinkoje. Be to, J. Borkovskis esą ten pasakojo, jog „<...> vaiką geriausia pagauti už kojų ir taip trenkti į medį, kad...“ Tada šaulys dar išsitraukęs pistoletą, šovęs į viršų ir nusišypsodamas patraukęs atgal į „bazę“¹²⁶. I. Ivanovskis mini, kad ypatingąjį būrį vietiniai gyventojai vadino mirties brigada, o patį J. Borkovskį laikė mirties simboliu. Toks apibūdinimas iš tiesų galėjo būti tikras, nes esama užuominų, kad šis būrio narys tarp vietinių buvo žymi, išsiskirianti iš kitų asmenybė¹²⁷.

Galbūt ne visi tiek jį, tiek kitus ypatingojo būrio vyrus tokiais laikė, nes tarp vietinių buvo ir tokių, kurie iš tam tikrų ryšių su jais turėjo materialinės naudos. Toks, pavyzdžiui, buvo Petras Jankovskis¹²⁸, dirbęs visai šalia „bazės“ geležinkelio pervažos būdelėje. Galima numanyti, kad jis gana gerai pažinojo kai kuriuos būrio narius; jie atskleisdavo P. Jankovskiui kai kuriuos įvykių „bazėje“ momentus. Vieną tokių kartą atėjęs po šaudymų 1941 m. jam papasakojęs K. Čičelis. Jis sakė, kad nervai daugiau neatlaikys. Mat po vienos iš „akcijų“ „bazėje“ jis aptikęs apie trejų metų vaiką ir norėjęs jį perduoti vietos gyventojams, bet kitas iš, anot P. Jankovskio, šaulių tai pastebėjęs ir įmetęs vaiką į duobę¹²⁹. Beje, K. Čičelis ne tik lankydavosi pas P. Jankovskį, bet kartais ir nakvodavo jo namuose, nes bijodavo pasilikti „bazėje“. Yra užuominų, jog jis labai išgyveno ir verkė, kad patekęs į būrį¹³⁰.

Apie mažą vaiką savo užrašuose užsimena ir Kazimierz Sakowiczius: „Antrą dieną miške, netoli duobės, rado smėlyje žaidžiantį

mažą vaiką, ėmetė duobėn ir nušovė (Jankovskis).¹³¹ Pavardė skliaustuose liudija, kas K. Sakowiczui suteikė šią informaciją. Šis žmogus iš visų aplinkinių gyventojų yra bene ryškiausia asmenybė. Pirmiausia dėl savo dienoraščio, kuriame chronologiškai užfiksavo Panerių įvykius. Vietiniai jį prisiminė kaip labai įdomų pasakotoją¹³². Jo užrašuose ypatingojo būrio nariai aprašomi gana fragmentiškai, dažniausiai vartojami žodžiai „lietuviai“ arba „šauliai“. Tik epizodiškai dienoraštyje minimi atskiri asmenys. Pavyzdžiui: „Netrukus geležinkelio būdelėje pasirodo lietuvis Vladislavas Kliukas, įgudęs žudikas. Pasakoja apie savo rūpesčius; rankose laiko batus (lenkiškuosius „išminuotojų“) – nori 4 tūkstančių rublių. Batai dar šilti.“¹³³ Tiek iš šios ištraukos, tiek iš vietos gyventojų asmeninės patirties ryškėja ypatingojo būrio narių portretas, įvairios jo detalės. Atsimenama, kad D. Golcas visada vilkėdavęs odinį paltą¹³⁴. J. Jakštas buvęs labai linksmas, mėgęs triukšmauti¹³⁵ ir dainuodavęs ikikarines lenkiškas dainas¹³⁶. Dainuodavęs ir J. Dolgovas, tik rusiškai¹³⁷, be to, jis nuolat nešiodavęsis fotoaparata ir sakydavęs, jog ateis laikas, kai už nuotraukas, darytas šaudymo vietoje, mokės didžiulius pinigus¹³⁸.

Galiausiai lieka aptarti, kaip į ypatingąjį būrį žiūrėjo kitų formuočių, prisidėjusių prie žmonių varymo į Panerius ir šaudymo, nariai. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad tarpusavio santykių aspektu tarp jų ir ypatingojo būrio narių neturėjo būti jokio atstumo. Tačiau iš apklausos protokolų aiškiai matyti, kad buvo brėžiama riba tarp „jų“ ir „mūsų“, netgi pasitaikė tarpusavio konfliktų. Jonas Matuzas (tiksliai nenurodyta, kokiam daliniui jis priklausė, bet, tikėtina, vienam iš savisaugos batalionų) užsimena: „Kuomet buvo sušaudyta pirmoji grupė, tai į šaudymo vietą Paneriuose su keleiviniu autobusu atvažiavo apie trisdešimt, o gal ir daugiau, skaičiaus nežinau, civiliai apsiren-

gusių vyrų <...>. Tarp jų ir mūsų kareivių kilo ginčas dėl to, kad jie reiskė pretenzijas, kodėl be jų buvo pradėtas šaudymas. Tuomet aš išgirdau, kad jie yra iš kokio tai „Ypatingo būrio“ prie vokiečių šaudymo policijos, nes jie tuomet minėjo, kad jų būrys yra „ypatingas“ ir jiems pavesta naikinti žydų tautybės piliečius, ir be jų žinios niekas negali pradėti šaudymų Paneriuose. <...> Kai atvažiavo to būrio nariai, tai operaciją perėmė į savo rankas ir likusius žydų tautybės piliečius sušaudė jie patys.“¹³⁹ Tam tikrą atstumą liudija ir šie 3-iojo savisaugos bataliono nario žodžiai¹⁴⁰: „Pas vieną civilį šaudytoją aš paklausiau, kaip jis gali šaudyti žmones, tai jis man atsakė, kad gerai išgeri degtinės ir visai nebaisu tai daryti. Jis man buvo nepažįstamas.“¹⁴¹ Žodis „civilis“ bene taikliausiai apibūdina, kaip kitų formuočių nariai suvokė ypatingojo būrio narius, nes tuo metu dalis jų dar buvo be uniformų.

PASKUTINIAI ŠŪVIAI IR YPATINGOJO BŪRIO ATSTITRAUKIMAS

Kai kurie ypatingojo būrio nariai tarnybą ir gyvenimą baigė anksčiau už tuos, kurie vėliau pasitraukė iš Lietuvos. Yra duomenų, kad Julius Ivinskas šovė sau į pilvą ir vėliau ligoninėje mirė¹⁴². Kitais duomenimis, tai įvykę paprasčiausiai jam valant ginklą¹⁴³, nors neatmestina ir savizudybės versija, nes esama duomenų, kad tai jis padaręs iš pavydo¹⁴⁴. Stasys Grikštas buvo rastas gatvėje nudurtas peiliu, Justas Paukštys aptiktas nušautas prie Vilniaus geto¹⁴⁵, beje, būrio nariai dalyvavo jo laidotuvėse¹⁴⁶.

Vienas ypatingojo būrio narys buvo nubaustas mirties bausme ir atvežtas į Panerius sušaudyti. Jis kartu su vertėja ir Lukiškių kalėjimo prižiūrėtoju, atrakinę kameras, grobė iš žydų vertingus daiktus. Šie jų veiksmai neliko nepastebėti vokiečių¹⁴⁷.

Česlavas Okunevičius užsimena apie Paneriuose rastą priešmirtinį laišką, kurį, anot jo, parašė vienas iš policininkų, nušautas „bazėje“ už drausmės nesilaikymą. Tame raštelyje buvę tokie žodžiai: „Šaudžiau aš žydus, o dabar ginklas pasisuko prieš mane“¹⁴⁸, bet ar jo autorius buvo ypatingojo būrio narys, galima tik spėti.

1944 m. artėjant frontui, ginklai atsisuko prieš ypatingojo būrio narius. Paleidęs karo belaisvius vyrus, o moteris paraginęs trauktis į Vokietiją, M. Weissas paliko patalpas Rusų gatvėje. Bet ten dirbę žydai buvo susodinti į porą sunkvežimių ir išvežti į Kauną, kur išlaidinti Vytauto prospekte, vokiečių saugumo policijos pastato kieme. Naktį grįžę į Vilnių, ypatingojo būrio nariai matė, kaip vokiečių saugumo policijos ir SD darbuotojai kieme degina dokumentus. Netrukus buvo įsakyta surinkti ypatingojo būrio narių šeimas; susodintos į keleivinius autobusus, jos išvežtos Kauno link. Vėliau būrio nariai prisivijo artimuosius. Kai kurie savo giminaičius iš Kauno išsiuntė kitur. Pavyzdžiui, Petras Černiauskas artimuosius išsiuntė į savo tėviškę Virbalį, o pats su kitais būrio nariais tąakt pernakvojo kluone ant šieno netoli IX forto¹⁴⁹.

Čia jie maždaug savaitę saugojo kalėjimą. Buvo ir savavališkai pasitraukusiųjų iš tarnybos, pavyzdžiui, viršila J. Tumas. V. Dervojedaitis įskundė vokiečiams, kad ir kai kurie kiti būrio vyrai, pavyzdžiui, S. Zalepūga, taip pat rengiasi bėgti, todėl pastarasis buvo uždarytas į forto kamerą¹⁵⁰. Tarp būrio narių tvyrojo įtampa. Galiausiai jie paėmė po dešimt forte buvusių žmonių ir juos sušaudė įprastu būdu sustatę prie griovio veidais į priekį. Baigus šaudyti dar liko apie keturi žydai vyrai – jie turėjo sudėti lavonus į krūvas, nes palaikus reikėjo sudeginti¹⁵¹.

„Maždaug po dviejų dienų mes palikome IX fortą tuščią ir paėmę iš aplinkinių gyventojų arklius ir vežimus išvažiavome link Raudondvario. <...> Traukėme pro Vilkią, o

ties Seredžiumi pervažiavome per Nemuną tiltu ir po to traukėmės link Vokietijos.“ Tada jie pasiekė Tilžę, o iš ten traukiniu atsidadė Štuthofio koncentracijos stovykloje. Tik „<...> ten buvome trumpai, nes būriui davė apie 1 200 žydų tautybės moterų, kurios buvo laikomos toje koncentracijos stovykloje, ir traukiniu išvežėme jas į Torūnės miestą.“ Vėliau moterys buvo nuvarytos į 10–11 km nuo ten nutolusią stovyklą, kur būrio nariai jas saugojo. Maždaug iki 1945 m. balandžio pradžios moterys turėjo apylinkėse kasti prieštankinius griovius, „<...> o paskiau artėjant frontui tas moteris varėme Bydgoščiaus miesto link. Ten pervarėme per Vyslos tiltą ir, kai tik tiltą perėjome, jis vokiečių buvo susprogdintas. Tuojuo mes tas moteris palikome ir likusieji būrio nariai išsibėgijome...“¹⁵²

YPATINGOJO BŪRIO NARIAI PO KARO

Taip ypatingojo būrio istorija baigėsi, o jo nariai bandė pradėti gyventi iš naujo. V. Galvanauskas, nebūdamas tikras dėl žmonos likimo, bet manydamas, kad ji žuvusi, vedė antrąkart. Naujojoje santuokoje apie tarnybą ypatingajame būryje jis nesipasakojo¹⁵³. Kitą šeimą sukūrė ir J. Borkovskis. Jis iš būrio išėjo nelaukdamas karo pabaigos. Oficialiai neišsiskyres su žmona, vedė kitą moterį¹⁵⁴. Įsidarbino Varšuvos didžiajame teatre muzikantu¹⁵⁵. Nemaža dalis ypatingojo būrio narių, jausdami grėsmę būti nuteisti, pasitraukė į kitas šalis, daugiausia į Didžiąją Britaniją, Jungtines Amerikos Valstijas ir Australiją. Kaip klostėsi jų gyvenimas tose šalyse, galima tik spėti¹⁵⁶.

Apie dvi dešimtys ypatingojo būrio narių buvo nuteisti mirties arba laisvės atėmimo bausmėmis¹⁵⁷. Minėtasis J. Borkovskis 1974 m. rugsėjo 7 d. nuteistas 25

metus kalėti¹⁵⁸. Iš to galima spręsti, kad kai kuriems to būrio nariams pavyko gana ilgai išlikti nepastebėtiems. Vėliausiai – 1978 m. vasario 16 d. – mirties bausme buvo nuteistas V. Sausaitis¹⁵⁹. Kad ir kiek laiko buvo praėję nuo Panerių įvykių, patys ypatingojo būrio nariai jų greičiausiai niekada nepamiršo. Antai V. Sausaitis aprašo vieną iš savo sapnų: „<...> pamačiau didelį ąžuolą, sakau, pažiūrėsiu, ar yra gilių <...>, o Vytautas šaukė manęs, sako, karas, eik greičiau, sakau, greit ateisiu, prabudau.“¹⁶⁰

Pavienių duomenų apie kai kurių ypatingojo būrio narių likimus išlikę dokumentuose. Būrio narį Michailą Nikitiną kaimynas atsitiktinai nušovė iš medžioklinio ginklo¹⁶¹. Vaclovas Leniauskas, kaip galima spėti iš fragmentinių įrašų, buvo pakartas „banditų“ (t. y. partizanų). Prie H. Dieninio ir J. Jakšto pavardžių dokumente prirašyta: „Užmuštas gaujoje.“¹⁶² Kitame šaltinyje apie pastarąjį rašoma: „1952 metais nušautas kaip ginkluotos gaujos narys.“¹⁶³

Visą ypatingojo būrio narių istoriją galima apibendrinti šiomis eilutėmis: „Jei jie sako: „Eime su mumis tykoti kraujo ir ruošti pasalą nekaltam žmogui. <...> Mes rasime daug turto ir pripildysime grobiu savo namus. Su mumis mesi dalybų burtą, mūsų pinigai bus bendri“ <...>, neik su jais <...>. Jie tykoja savo pačių kraujo, pasalą ruošia savo gyvybei.“¹⁶⁴

Nuorodos

¹ *Encyclopedia of the Holocaust*, Chicago–London, 2000, p. 201–202.

² *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, Vilnius, 2012, p. 470.

³ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius, 2011, p. 6–11.

⁴ R. Ch. Browning, *Ordinary Man. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York, 1998, p. 73, 75.

⁵ Y. Arad, *Ghetto in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, Jerusalem, 1980, p. 75–76.

IŠVADOS

Ypatingojo būrio formavimosi procesą, viena vertus, inicijavo nacių administracija, kita vertus, nulėmė jau anksčiau į būrį įstoję jo nariai. Bene svarbiausias motyvas stoti į būrį buvo materialinė nauda. Nors šią formuotę nuolat papildydavo atskiri asmenys, jo narių skaičius niekada nebuvo pastovus. Šio būrio negalima laikyti griežtai apibrėžtu kariniu junginiu, nes vidinė drausmė nebuvo stipri.

Iš šaltinių galima spręsti, kad egzistavo tam tikras vidinis būrio narių pasidalijimas tarpusavio santykių aspektu. Iš būrio narių liudijimų gana aiškiai matyti, kad iš vadamosios tarnybinės kasdienybės geriausiai atmintyje išliko išskirtiniai, rutinos rėmus peržengiantys momentai – pirmieji šūviai į žmogų ar specifiniai šaudymo atvejai. Atmintyje išliko net smulkios tokių įvykių detalės. Panašiu bruožu apibūdinant būrio narius pasizymi ir liudininkų atmintis.

Lietuvos teritorijoje ypatingojo būrio istorija baigėsi 1944 m., bet kaip vientisas junginys jis dar gyvavo iki 1945 m., kol galiausiai artinantis sovietams būrio nariai išsibėgiojo. Po karo jų likimai susiklostė labai įvairiai. Apie 20 ypatingojo būrio narių buvo nuteisti laisvės atėmimo ar mirties bausmėmis, kiti pasitraukė daugiausia į Didžiąją Britaniją, JAV, Australiją ir kitur.

⁶ H. Pasierbska, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna*, Warszawa, 1993, s. 29. Leidinyje jis įvardytas kaip J. Barkauskas.

⁷ A. Bubnys, „Mirties konvejeris Paneriuose: budeliai ir aukos“, in K. Sakowicz, *Panerių dienoraštis. 1941–1943*, Vilnius, 2012.

⁸ A. Rukšėnas, *Kauno tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija* (daktaro disertacija), Klaipėda–Vilnius, 2013, p. 133.

⁹ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 8890/3, 20046/3, 36138/3, 47746/3.

- ¹⁰ Ibid., ap. 46, b. 4907, 4909–4911, 4913–4916.
- ¹¹ Žr. R. Trimonienė, *Mikroistorija. Studijų knyga*, Šiauliai, 2008, p. 6.
- ¹² V. Korsako 1967 m. gegužės 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 22–23.
- ¹³ K. Čičelio 1969 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 107.
- ¹⁴ V. Korsako 1967 m. gegužės 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 22–23.
- ¹⁵ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 21. Iš šio dokumento galima spręsti, kad ypatingą būrį sudarė jau apie 100 narių.
- ¹⁶ M. Butkaus 1977 m. rugpjūčio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 30.
- ¹⁷ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ¹⁸ Darbo planas ypatingo būrio prie vokiečių SD nusikalstamai veiklai nustatyti, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4914, l. 2.
- ¹⁹ V. Korsako 1967 m. gegužės 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 24.
- ²⁰ K. Čičelio 1969 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 111.
- ²¹ P. Černiausko 1960 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 222.
- ²² V. Korsako 1969 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 255–256; P. Černiausko 1969 m. lapkričio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 200–201.
- ²³ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ²⁴ P. Šmaukštos 1965 m. liepos 30 d. paaiškinimas KGB Joniškio r. įgaliotiniui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4913, l. 171.
- ²⁵ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 242.
- ²⁶ 1977 m. gegužės 27 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas S. Zalepūga), *ibid.*, t. 4, l. 105.
- ²⁷ V. Paulaičio 1970 m. gegužės 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 215.
- ²⁸ V. Paulaičio 1970 m. gegužės 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 20046/3, l. 85–85.
- ²⁹ B. Lavrinovič 1969 m. gruodžio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 227.
- ³⁰ I. Valeiko 1956 m. vasario 28 d. pareiškimas, *ibid.*, l. 230.
- ³¹ B. Lavrinovič 1969 m. gruodžio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 227.
- ³² A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ³³ J. Borkovskio 1973 m. sausio 29 d. apklausos protokolas kopija, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4915, l. 63–64.
- ³⁴ Ibid., l. 65.
- ³⁵ A. Rukšėnas, *op. cit.*, p. 133.
- ³⁶ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ³⁷ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 242.
- ³⁸ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 181.
- ³⁹ J. Martišiaus 1969 m. lapkričio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 224.
- ⁴⁰ Y. Arad, *op. cit.*, p. 75–76; Г. Аграновский, И. Гузенберг, *Вильнюс: по следам Литовского Иерусалима: памятные места еврейской истории и культуры: путеводитель*, Вильнюс, 2011, c. 584–585.
- ⁴¹ S. Zalepūgos 1977 m. balandžio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 291–292; J. Mekiš (Mekišiaus) 1972 m. rugsėjo 4 d. apklausos protokolas kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 107.
- ⁴² O. Juzėnaitė-Miliauskienė 1977 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 42.
- ⁴³ M. Dogelienė-Bžozovskytė 1977 m. gegužės 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 38–40.
- ⁴⁴ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ⁴⁵ P. Šmaukštos 1965 m. liepos 30 d. paaiškinimas KGB Joniškio r. įgaliotiniui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4913, l. 171.
- ⁴⁶ Ibid. l. 172.
- ⁴⁷ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 2.
- ⁴⁸ B. Ambrazo 1969 m. lapkričio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4910, l. 191–192.
- ⁴⁹ A. Lūžio 1977 m. gegužės 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 296–297.
- ⁵⁰ J. Martišiaus 1952 m. sausio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 20046/3, l. 82–83. A. Martišiaus tapimo ypatingojo būrio nariu aplinkybės gana painios, nes, pasak jo apklausos protokolo, įsidarinti jam padėjęs P. Černiauskas, žr. A. Martišiaus 1952 m. sausio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 139–140.
- ⁵¹ J. Martišiaus 1969 m. lapkričio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47746/3, t. 1, l. 229; S. Zalepūgos 1977 m. balandžio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 295; P. Untulio 1977 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 42.
- ⁵² K. Čičelio 1969 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 264.
- ⁵³ K. Čičelio 1946 m. spalio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8890/3, l. 19–20.

- ⁵⁴ K. Čičelio 1946 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 22.
- ⁵⁵ J. Martišiaus 1951 m. lapkričio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 20046/3, l. 40–41.
- ⁵⁶ J. Martišiaus 1952 m. sausio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 91.
- ⁵⁷ 1977 m. gegužės 11 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas V. Gilvinskis (Galvanauskas), *ibid.*, b. 47746/3, t. 4, l. 92.
- ⁵⁸ *Ibid.*
- ⁵⁹ V. Butkūno 1972 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 166.
- ⁶⁰ R. Ch. Browning, *op. cit.*, p. 75.
- ⁶¹ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 254.
- ⁶² S. Livčino 1951 m. liepos 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 36138/3, l. 47–48.
- ⁶³ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 15–16.
- ⁶⁴ *Ibid.*, p. 8.
- ⁶⁵ O. Juzėnaitės-Miliauskienės 1977 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 46.
- ⁶⁶ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 216.
- ⁶⁷ V. Gilvinskio (Galvanausko) 1976 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 289.
- ⁶⁸ J. Koldos 1948 m. gegužės 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 38.
- ⁶⁹ *Ibid.*, l. 38–39.
- ⁷⁰ J. Borkovskio 1973 m. sausio 29 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 66.
- ⁷¹ *Ibid.*, l. 66–67.
- ⁷² J. Mekiš (Mekišiaus) 1972 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, l. 95.
- ⁷³ *Ibid.*
- ⁷⁴ P. Šmaukštos 1965 m. liepos 30 d. paaiškinimas KGB Jonišio r. įgaliotiniui, *ibid.*, b. 4913, l. 171.
- ⁷⁵ 1977 m. gegužės 25 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas J. Martišius), *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 254.
- ⁷⁶ J. Mekiš (Mekišiaus) 1972 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 95–96.
- ⁷⁷ S. Griciaus 1969 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4910, l. 84–85.
- ⁷⁸ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 210–211.
- ⁷⁹ 1977 m. gegužės 20 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas K. Vislouch), *ibid.*, t. 3, l. 239.
- ⁸⁰ K. Sakowicz, *Panerių dienoraštis. 1941–1944*, p. 53.
- ⁸¹ *Ibid.*, p. 52.
- ⁸² M. Butkaus 1977 m. rugpjūčio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 37.
- ⁸³ M. Butkaus 1976 m. liepos 13 d. paaiškinimas Valstybės saugumo komitetui prie LTSR Ministrų Tarybos, *ibid.*, ap. 46, b. 4916, l. 152.
- ⁸⁴ J. Užkuraičio 1970 m. birželio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4910, l. 217.
- ⁸⁵ V. Sausaičio 1977 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 204.
- ⁸⁶ J. Borkovskio 1973 m. vasario 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 81.
- ⁸⁷ V. Galvanausko (Gilvinskio) 1976 m. spalio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, l. 58.
- ⁸⁸ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 8.
- ⁸⁹ J. Borkovskio 1973 m. vasario 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 79–80.
- ⁹⁰ O. Juzėnaitės-Miliauskienės 1977 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 44.
- ⁹¹ R. Ch. Browning, *op. cit.*, p. 73.
- ⁹² V. Korsako 1969 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 258.
- ⁹³ V. Sausaičio 1977 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 205.
- ⁹⁴ J. Mekiš (Mekišiaus) 1972 m. rugsėjo 4 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 105–106.
- ⁹⁵ V. Butkūno 1972 m. rugpjūčio 21 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, l. 150.
- ⁹⁶ J. Borkovskio 1973 m. sausio 30 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, l. 53.
- ⁹⁷ K. Čičelio 1946 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 72; K. Čičelio 1946 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8890/3, l. 24.
- ⁹⁸ K. Čičelio 1946 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, b. 47746/3, t. 2, l. 71–72; K. Čičelio 1946 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8890/3, l. 23–24.
- ⁹⁹ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47746/3, t. 2, l. 5.
- ¹⁰⁰ V. Butkūno 1972 m. rugpjūčio 15 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 137.
- ¹⁰¹ S. Laibčinės (Лаибчине) 1948 m. gegužės 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 43.

- ¹⁰² Ibid.
- ¹⁰³ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 244.
- ¹⁰⁴ S. Laibčinės 1948 m. gegužės 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 44.
- ¹⁰⁵ „Su Ana Gensaite-Ustijanauskiene kalbėjosi Jonas Morkus. Keli prisiminimai apie Jokūbą Gensą“, *Šiaurės Atėnai*, 1991, lapkričio 7, Nr. 40 (434), p. 3.
- ¹⁰⁶ Pažyma apie pokalbį su Vasiliene-Otilija (agente Irena), LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4909, l. 104.
- ¹⁰⁷ J. Borkovskio 1973 m. vasario 12 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, b. 4915, l. 90.
- ¹⁰⁸ *Ibid.*, l. 101.
- ¹⁰⁹ Pažyma apie pokalbį su Vasiliene-Otilija (agente Irena), *ibid.*, b. 4909, l. 107.
- ¹¹⁰ *Ibid.*, l. 100.
- ¹¹¹ *Ibid.*, l. 104.
- ¹¹² S. Poškos 1977 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 28.
- ¹¹³ Pažyma apie pokalbį su Vasiliene-Otilija (agente Irena), *ibid.*, ap. 46, b. 4909, l. 103.
- ¹¹⁴ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 242–243.
- ¹¹⁵ V. Sausaičio 1977 m. liepos 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 220.
- ¹¹⁶ V. Butkūno 1972 m. rugpjūčio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 163–164.
- ¹¹⁷ J. Borkovskio 1973 m. vasario 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 81.
- ¹¹⁸ B. Kuklienės 1970 m. birželio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4914, l. 129–130.
- ¹¹⁹ J. Borkovskio 1973 m. sausio 1 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, b. 4915, l. 53.
- ¹²⁰ V. Lisovskos-Adomėnaitės 1970 m. birželio 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4914, l. 126.
- ¹²¹ 1977 m. gegužės 18 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas Č. Okunevičius), *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, l. 33. Dokumente žodis „šauliai“ užrašytas rusiškai – „шаулису“, bet kadangi dauguma Panerių apylinkių gyventojų buvo lenkai, tekste vartojama lenkiškai perrašyta šio žodžio forma.
- ¹²² 1977 m. gegužės 18 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas Č. Okunevičius), *ibid.*, l. 34.
- ¹²³ 1962 m. sausio 12 d. Č. Okunevičiaus pareiškimas, *ibid.*, ap. 46, b. 4907, l. 116.
- ¹²⁴ *Ibid.*, l. 115.
- ¹²⁵ *Ibid.*, l. 116.
- ¹²⁶ 1977 m. gegužės 17 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas V. Ivanovskis), *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 207.
- ¹²⁷ 1977 m. gegužės 19 d. teismo posėdžio protokolas (liudytoja S. Seniuc (Сенюць), *ibid.*, l. 226.
- ¹²⁸ 1977 m. birželio 2 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas M. Rovčenka), *ibid.*, l. 189.
- ¹²⁹ P. Jankovskio 1961 m. rugsėjo 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4907, l. 208.
- ¹³⁰ 1961 m. kovo 21 d. pažyma apie pokalbį su E. Kupyreva (Купырева), *ibid.*, l. 348–349.
- ¹³¹ K. Sakowicz, *op. cit.*, p. 49.
- ¹³² 1961 m. rugpjūčio 4 d. pažyma apie pokalbį su J. Bartasevič, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4907, l. 299.
- ¹³³ K. Sakowicz, *op. cit.*, p. 78–79.
- ¹³⁴ 1961 m. liepos 21 d. pažyma apie pokalbį su Č. Okunevičiumi ir E. Okunevič, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4907, l. 289.
- ¹³⁵ *Ibid.*, l. 292.
- ¹³⁶ 1962 m. sausio 12 d. Č. Okunevičiaus pareiškimas, *ibid.*, l. 113.
- ¹³⁷ *Ibid.*, l. 112.
- ¹³⁸ 1961 m. liepos 21 d. pažyma apie pokalbį su Č. Okunevičiumi ir E. Okunevič, *ibid.*, l. 289–290.
- ¹³⁹ J. Matuzo 1970 m. liepos 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4910, l. 227.
- ¹⁴⁰ J. Užkuraičio 1970 m. birželio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 215.
- ¹⁴¹ *Ibid.*, l. 218.
- ¹⁴² 1977 m. gegužės 11 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas V. Gilvinskis (Galvanauskas), *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, l. 93.
- ¹⁴³ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 5.
- ¹⁴⁴ Pažyma apie pokalbį su Vasiliene-Otilija (agente Irena), *ibid.*, ap. 46, b. 4909, l. 102.
- ¹⁴⁵ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 5. Esama užuominų, kad šis būrio narys buvo nušautas Armijos Krajovos karių, žr. 1977 m. gegužės 18 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas Č. Okunevičius), *ibid.*, t. 4, l. 35.
- ¹⁴⁶ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 249.
- ¹⁴⁷ J. Tumo 1977 m. balandžio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 12–13.
- ¹⁴⁸ 1977 m. gegužės 18 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas Č. Okunevičius), *ibid.*, t. 4, l. 35.
- ¹⁴⁹ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 217.
- ¹⁵⁰ S. Zalėpūgos 1977 m. balandžio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 295.
- ¹⁵¹ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 217–218.

¹⁵² Ibid., l. 218–219.

¹⁵³ 1977 m. gegužės 11 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas V. Gilvinskis (Galvanauskas), *ibid.*, t. 4, l. 89, 92.

¹⁵⁴ J. Borkovskio 1973 m. sausio 31 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 18.

¹⁵⁵ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 29.

¹⁵⁶ Darbo planas ypatingo būrio prie vokiečių SD nusikalstamai veikai nustatyti. Nuteisti būrio nariai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4914, l. 2–5.

¹⁵⁷ Ibid., l. 10–11. Šiame dokumente išvardyta 16 nuteistų būrio narių (nenurodyti J. Borkovskis, V. Butkūnas, V. Galvanauskas (Gilvinskis) ir J. Mekišius). Manoma, kad „įvairiomis baudmėmis sovietų ir komunistinės Lenkijos valdžia yra nubaudusi ne mažiau kaip 27 buvusius ypatingojo būrio narius“, žr. A. Bubnys, *op. cit.*, p. 20; plačiau apie ypatingojo būrio narių likimą po karo žr. *ibid.*, p. 20–22.

¹⁵⁸ Ibid., p. 20.

¹⁵⁹ Ibid., p. 21.

¹⁶⁰ V. Sausaičio 1977–1978 m. kalinio asmens byla. Priešmirtiniai sapnai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, KAB, l. 98–59.

¹⁶¹ KGB prie LSSR Ministrų Tarybos 2-osios valdybos viršininko pavaduotojo 1970 m. sausio 8 d. raštas plk. Vukolovui, *ibid.*, ap. 46, b. 4916, l. 286. Šiame dokumente, teigiant, kad M. Nikitinas buvęs atsitiktinai nušautas kaimyno, prirašytas (greičiausiai ranka) žodis „якобы“ („tariamai“).

¹⁶² Darbo planas ypatingo būrio prie vokiečių SD nusikalstamai veikai nustatyti, *ibid.*, b. 4914, l. 5.

¹⁶³ 1977 m. gruodžio 21 d. pažyma apie *Sonderkommando* dalyvius, *ibid.*, b. 4916, l. 200.

¹⁶⁴ Senasis Testamentas, *Patarlių knyga*, 1; 11, 13–15, 18, žr. <<http://biblijos.lt/bible/3/PRO/1>>.

Gauta 2016 04 18

Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus,
Naugarduko g. 2, Vilnius

Mantas Šikšnianas

BETWEEN MASS AND INDIVIDUAL. VILNIUS SPECIAL SQUAD 1941–1945

Summary

The subject of the article is Vilnius special squad (*Sonderkommando*), one of the main formations, which carried out mass extermination of people in Vilnius and Vilnius region during the Nazi occupation. The process of its formation is revealed together with the motivation of its members (it is likely that those who joined the squad did it predominantly because of material gain). One of the specific features of the formation of the squad was connections of its members (new members were often recruited by the existing members of the squad).

One of the most important parts of the research was to reconstruct the day-to-day activities of the squad. Consequently, the likely model of the daily routine of the squad was

reconstructed from a string of episodes: standing on guard at the “base”, the first night shot, standing on guard at night in Paneriai, and other moments are described. The article also reveals the people’s attitudes towards the members of the special squad.

Finally, the article discusses the withdrawal of the special squad from Lithuania and the fates of its members after the war. The squad left Lithuania in 1944 and in 1945 operated in Poland as a formation. With the approach of the Soviet Army, its members fled. After the war, around 20 members of the special squad were either sentenced to imprisonment or to death, other members fled mainly to Great Britain, the United States of America and Australia.